

ANDRZEJ BUKO

ŚREDNIOWIECZNE KAMIENNE WIEŻE ZIEMI CHEŁMSKIEJ

MEDIEVAL STONE TOWERS OF THE CHEŁM LAND

Remains of three medieval stone towers are curiosities of the Chełm Land. They are located on the Cathedral Hill in Chełm, in Chełm-Bielawin and in Stołpie. The latter is the only one which has survived throughout the centuries in its almost original form, even though it was modified and restored in the past. In contrast, the tower from Bielawin has been almost completely destroyed. The remains of the tower (or towers) from the Cathedral Hill in Chełm are hidden among ruins of the presently excavated residence complex of King Daniel of Galicia, in the south part of the hill.

Each of the above-named towers are similar in form and they all date back to the 13th century. However, many features which clearly distinguish them can be pointed out at the same time. Chosen aspects of the study of these structures are presented in the paper.

KEY WORDS: stone towers, the Principality of Galicia-Volhynia, the Medieval period, Chełm, residential and sacred complex

Osobliwością ziemi chełmskiej są pozostałości trzech średniowiecznych wież kamiennych. Znajdują się one na Górze Katedralnej w Chełmie, w Chełmie-Bielawinie i w Stołpie. Ta ostatnia – to zarazem jedyna, przetrwała od setek lat niemal w pierwotnej formie, choć w przeszłości była przebudowywana i konserwowana. Z kolei wieża bielawinińska zaznaczona jest na poziomie dolnej partii muru obwodowego do wysokości 2 m. W przeciwieństwie do poprzedniej, uległa ona niemal całkowitej destrukcji. Natomiast na Górze Katedralnej w Chełmie pozostałości wieży (lub wież) skryte są wśród ruin zespołu rezydencjonalnego króla Danie-

la Halickiego, w południowej części wyniesienia (tzw. Wysoka Górka). Po badaniach archeologicznych z lat 2010-2012 budowla wieżowa znajdująca się w centralnej części kopca została zabezpieczona, a od 2012 r. częściowo widoczna jest na powierzchni terenu.

Każdy spośród wymienionych obiektów łączy podobna forma (kamienna budowla na planie prostokąta) oraz chronologia sięgająca schyłku okresu wczesnego średniowiecza. Ale jednocześnie wskazać można wiele cech je różnicujących. W niniejszym artykule przedstawiono wybrane aspekty badań tych budowli.

1. STOŁPIE: WIEŻA Z OKTAGONALNĄ KAPLICĄ NA GÓRNEJ KONDYGNACJI

Zacznijmy od kamiennej wieży w Stołpiu, usytuowanej przy drodze krajowej nr 12, w odległości niespełna 8 km na zachód od Chełma. Obiekt ten (ryc. 1) od niemal 400 lat przyciąga uwagę lokalnych regionalistów. I choć badania archeologiczne zainicjowano tu przed ponad 100 laty, zabytek ten niezmiennie pozostaje przedmiotem zainteresowań. W kwestiach jego funkcji, pochodzenia i chronologii wypowiedziano dotąd wiele rozbieżnych sądów i opinii¹.

Ostatnim przedsięwzięciem mającym na celu poznanie historii tej budowli były badania realizowane w latach 2003-2005 przez zespół Instytutu Archeologii i Etnologii PAN i chełmskich archeo-

logów, we współpracy z Instytutem Archeologii UW oraz innymi ośrodkami akademickimi z kraju i zagranicy. Prace weryfikacyjne skoncentrowano w rejonie wieży i przylegającego do niej nasypu. Wyniki tych interdyscyplinarnych badań stanowią dzisiaj najpełniejszą naukowo podstawę do sformułowania diagnozy na temat chronologii, funkcji i atrybucji kulturowej stołpijskiej wieży i jej otoczenia².

Wieżę i towarzyszący jej nasyp usytuowano w niszy denudacyjnej z licznymi źródłiskami, których intensywność wypływu wody nadal jest znacząca (por. ryc. 1). Budowniczo wieży mieli świadomość tego faktu. Świadczy o tym zidentyfikowany badaniami mur oporowy w nasypie po stronie wschodniej fundamentu wieży, zbudowany z wyciętych brył iłu oraz płyt kamiennych. Miał on na celu zabezpieczenie konstrukcji wieżowej przed

¹ Badania wieży zainicjowano już u progu XX w., ale P. Pokryszkin – autor tych badań nie opublikował wyników. W okresie powojennym największe badania zrealizowała w latach 70. XX w. I. Kutylowska, uznając omawiany zespół za baptysterium z okresu powstawania państwa (por. Kutylowska 1997). W latach 2003-2005 zrealizowano największy dotąd projekt badawczy (grant MNiSzW) dotyczący tego obiektu. W kwestii dyskusji na temat chronologii i funkcji obiektu por. Dąbrowski 2009.

² Wyniki najnowszych badań interdyscyplinarnych przedstawiono w monografii: Buko red. 2009 oraz Buko 2009. W dalszej części artykułu wykorzystano niektóre zamieszczone w tych publikacjach wyniki badań.

Ryc. 1. Kamienna wieża w Stołpiu: widok ogólny od strony zachodniej (fot. A. Buko)
 Fig. 1. The stone tower in Stołpie: general view from the west (photo: A. Buko)

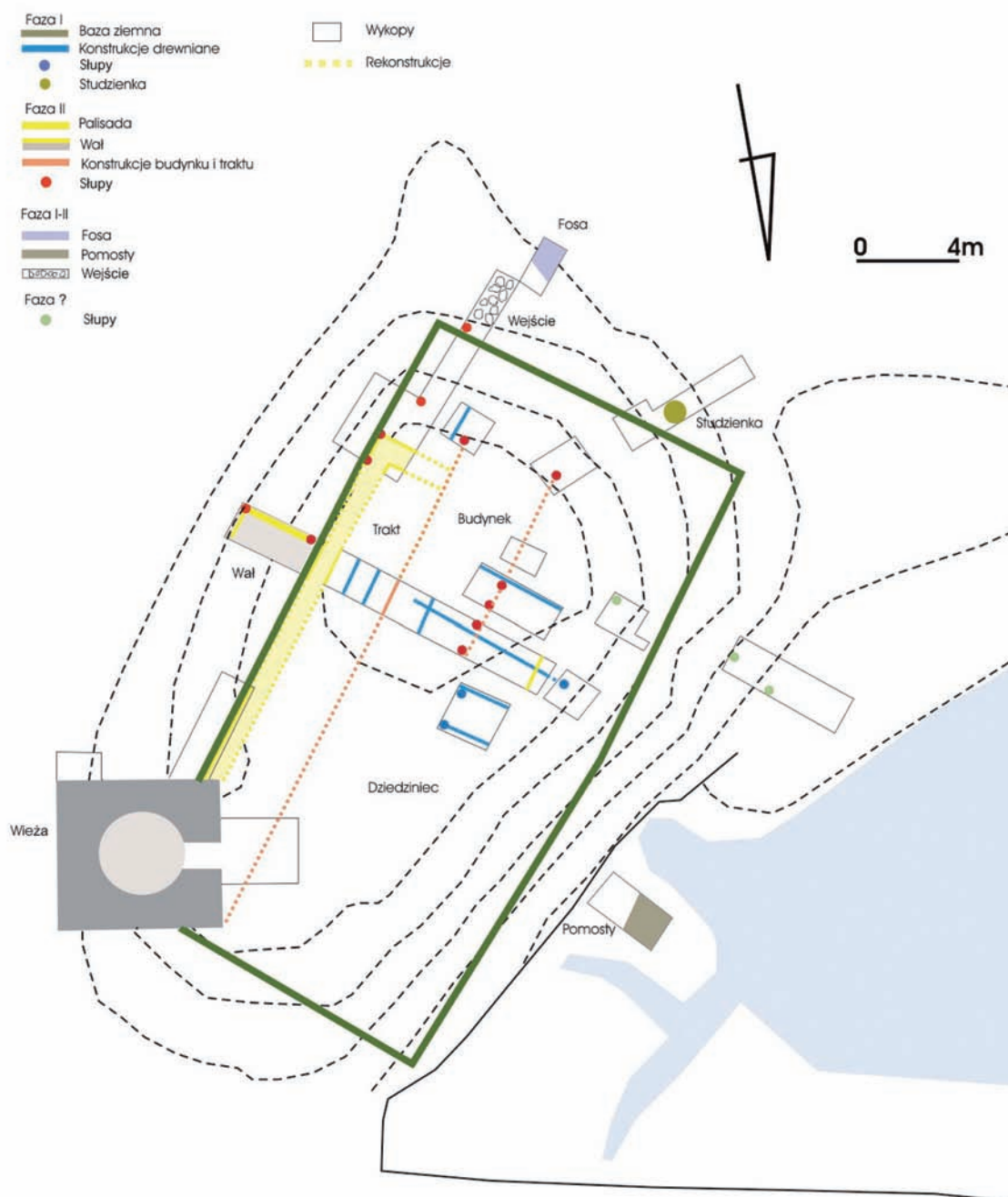
Ryc. 2. Wieża w Stołpie od strony wewnętrznej: widok na środkową i górną kondygnację (fot. A. Buko)
 Fig. 2. The tower in Stołpie from the inside: the view of the middle and upper storeys (photo: A. Buko)

przechylaniem się w kierunku zachodnim, skąd wypływają intensywne źródła.

Wieża w Stołpie, o wymiarach 6,33 x 5,74 m i zachowanej wysokości maksymalnej 18,8 m, ma wewnątrz niejednorodną formę. Dołem (kondygnacja zasypiana) przypomina formę wielobok, przechodzący w części naziemnej w formę cylindryczną i ośmiokąt w części najwyższej (ryc. 2). Stąd grubość jej murów waha się, w zależności od kondygnacji, od 1,3 do 1,9 m. Budowla jest elementem większego (dwuelementowego) założenia budowlanego, przy czym drugi element skryty jest pod nasypem przyległego do wieży nasypu ziemnego, określanego w literaturze przedmiotu mianem „gródka” (por. Kutylowska 1997). Trudno jednak definicję tę dalej podtrzymywać, jako że pod przyległym nasypem, zamiast stratyfikacji obiektów określanych tym mianem, zidentyfikowano prostokątną kamienną platformę o wymiarach 12,5 x 15,4 m, wyniesioną na ok. 2,5 m ponad poziom terenu. To właśnie w jej narożniku południowo-wschodnim stoi ukośnie do niej dostawiona wieża (ryc. 3).

Powierzchnia dziedzińca wyłożona została kamiennymi płytami, z których część jest nadal widoczna *in situ*. Na krawędziach kamiennej konstrukcji znajdowała się drewniana zabudowa wystająca częściowo poza kamienną platformę. Z kolei w części płn.-wsch. nasypu zlokalizowano wejście na teren dziedzińca. Zachowane są tu silnie zniszczone, lecz czytelne płyty kamienne, mocowane poziomo na odpowiednio wymodelowanym stoku. Poniżej kamiennego dziedzińca, tuż przy źródłisku po stronie zachodniej, natrafiono na relikty drewnianego pomostu.

Badania wykazały, że wieża wraz z kamiennym prostokątnym cokołem tworzy harmonijną całość i jest elementem tego samego programu budowlanego (ryc. 4). Ale jednocześnie stwierdzono, że nie była to inwestycja jednofazowa. Zarówno bowiem w warstwach kamiennego dziedzińca, jak i w samej wieży wyróżnić można co najmniej trzy fazy jej użytkowania. Z analizy architektonicznej zdaje się też wynikać, że górne partie budowli podlegały w przeszłości wielokrotnym przebudowom. Stąd z oryginalnego wystroju kaplicy usytuowanej

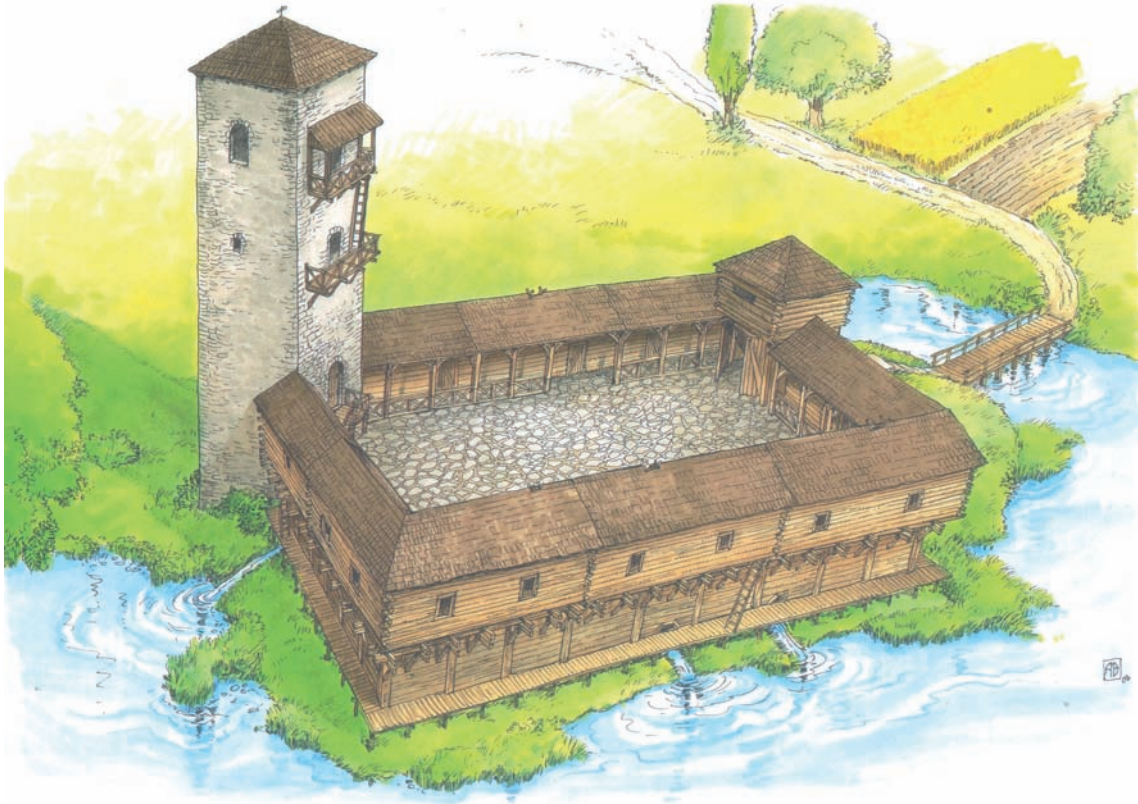
Ryc. 3. Zrekonstruowany na podstawie wyników badań archeologicznych zarys prostokątnej platformy pod nasypem przy wieży (opr. T. Dzieńkowski)

Fig. 3. The outline of the rectangular platform under the embankment near the tower, reconstructed on the basis of archaeological excavations (made by T. Dzieńkowski)

na ostatnim piętrze przetrwało niewiele. W trakcie prac archeologicznych natrafiano wielokrotnie na elementy wystroju architektonicznego, w postaci fragmentów szklwionych cegieł, elementów kamiennych, a nade wszystko na szklwione płytki posadzkowe. Badania M. Auch wykazały, że płytki te należą do tego samego warsztatu, co znane nam z terenu pałacu Daniela Halickiego zlokalizowane-

go na Wysokiej Górze w Chełmie (por. Auch 2004, też 2009).

Lico zewnętrzne wieży zbudowano z kamienia łamanego różnej wielkości. Z badań R. Dobrowolskiego (1999) wynika, że wykorzystywano w tym celu niemal wyłącznie miejscowe skały osadowe, głównie piaskowce kwarcytowe oraz zlepy muszlowe. Eksploatacja tego surowca jest stosunkowo

Ryc. 4. Wieża i przyległa do niej kamienna platforma: próba rekonstrukcji (wg A. Buko)
 Fig. 4. The tower and the adjacent stone platform: an attempt at reconstruction (after A. Buko)

łatwa i nie wymaga stosowania skomplikowanych technik górniczych. Jego wydobywanie możliwe jest metodą odkrywkową w niewielkich, stosunkowo płytkich wkopach – surowiec ten występuje już na głębokości 0,3 m od powierzchni terenu. W obrębie Pagóra Janowskiego materiały te są dostępne na obszarze około 2 km², choć miąższość złoża jest niewielka i z reguły nie przekracza 1 m. Ściany wieży stołpijskiej zbudowane są z twardszych odmian skał sarmackich. Natomiast partie dolne muru (do wysokości ok. 3-4 m) tworzą głównie płyty piaskowca o rozmiarach dochodzących do 1 m długości i 0,5 m wysokości (ryc. 5). Wraz z wysokością budowli wieżowej, wielkość bloków wyraźnie się zmniejsza. Narożniki ścian zbudowano z mniejszych, ale łatwiejszych w obróbce zlepień muszlowych. Jedynie w dolnych partiach muru widoczne są piaskowce o ostro zaznaczonych krawędziach. Brak śladów ich obróbki oraz obecność tzw. pól pustynnych świadczą, zdaniem R. Dobrowolskiego (2009), o przeprowadzanej selekcji materiału budowlanego.

Do fazy I zaliczono dolną część zachowanej budowli, od zachodu przysłoniętą kamienno-ziem-

nym nasypem. W fazie tej nie było wejścia do jej dolnej partii. Historycy architektury nie podejmują kwestii jej wysokości oraz pierwotnego podziału na kondygnacje w tej fazie³. Sugeruje się, iż dolna, zagłębiona w ziemię kondygnacja (ryc. 6) była sklepią i być może pełniła funkcję lochu. Zwrócono też uwagę na zróżnicowanie wielkości kamienia budowlanego w elewacjach zewnętrznych wieży. Z bloków większych, zachowanych w dolnych kondygnacjach wieży, przechodzi on na wysokości ok. 6 m w wątek o mniejszych wymiarach, licząc od obecnego poziomu terenu przed ścianą wschodnią. Powyżej mamy lica wykonane z bloków o mniejszych wymiarach (por. ryc. 5). Jest rzeczą interesującą, że z tą zmianą skorelować można odmienności widoczne w ukształtowaniu wnętrza wieży.

W fazie II wykorzystano pozostałości pierwotnej wieży. Nadbudowano wówczas jej mury przy użyciu takiego samego budulca, ale z kamie-

³ W tej części opracowania wykorzystano wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych przez zespół pod kierunkiem T. Rodzińskiej-Choraży (por. T. Rodzińska-Choraży 2009)

Ryc. 5. Materiał budowlany i wążek muru wieży w Stołpie (fot. A. Buko)

Fig. 5. Building material and the stonework of the tower in Stołpie (photo: A. Buko)

Ryc. 6. Najniższa (zasypana ziemią) kondygnacja wieży od wewnątrz: wylewka zaprawy wapiennej w spągu najniższej kondygnacji (fot. T. Dzieńkowski)

Fig. 6. The lowest, filled-in storey of the tower from the inside: the screed of calcareous mortar from the bottom of the lowest storey (photo: T. Dzieńkowski)

Ryc. 7. Obudowana cegłą apsyda wschodnia na ostatniej kondygnacji wieży i przyległe do niej nisze liturgiczne (fot. M. Auch)

Fig. 7. The brick walled, eastern apse on the last storey of the tower and the adjacent liturgical niches (photo: M. Auch)

ni o wymiarach nieco mniejszych od pierwotnego wątku. To właśnie z tą fazą łączone jest widoczne dzisiaj wejście w murze zachodnim na poziomie „nasypu”. Do tego samego poziomu dostosowano wówczas wewnętrzny poziom użytkowy wieży, po zasypaniu dolnej kondygnacji. Zachowane do dziś otwory widoczne w wewnętrznym licu murów pochodzą zapewne z obydwu faz, niektóre zaś mogą być efektem procesów konserwacji w okresie nowożytnym. Zapewne w fazie II użytkowania dolna kondygnacja wieży była zasypana (Rodzińska-Choraży 2009, 244).

Bezpośrednio powyżej zidentyfikowano kolejne poziomy konstrukcyjne budowli. Cechą charakterystyczną następnego z nich jest jego cylindryczna forma bez otworów okiennych. Tę samą formę ma kolejna kondygnacja – z oknami szczylinowymi wewnątrz, o rzucie zbliżonym do kwadratu, z zaokrąglonymi narożnikami i z wejściem w murze zachodnim prowadzącym z zewnętrznego podestu. Wreszcie kondygnacja najwyższa, z zachodnim wejściem prowadzącym z obiegającego wieżę ganku, jest najbardziej reprezentacyjna. Ma ona największą średnicę i zbudowana została na

planie ośmioboku. Cechą różnicującą ją od pozostałych jest obecność na ostatnim piętrze wieży ceglanej okładziny (ryc. 7). Zdaniem Teresy Rodzińskiej-Choraży (2009) jest ona elementem wtórnym w stosunku do kamiennego muru. Obecna forma pomieszczenia na ostatnim piętrze uznana została za rezultat prac renowacyjnych prowadzonych jeszcze pod koniec XIX stulecia. Nie wyklucza się, że rekonstrukcja powieliła pierwotną formę pomieszczenia, choć w wyniku wykorzystania do napraw starej cegły różnego pochodzenia powstają trudności w rozgraniczeniu partii pierwotnych i wtórnych. Za oryginalne uznaje przy tym cegły wbudowane w najniższe partie ścian (tamże, 245n.).

W jakim celu wybudowano tę zagadkową budowlę? W kontekście tego pytania wiele uwagi przyciąga przetrwały w źródłach tajemniczy związek pomiędzy stołpijską wieżą a kościołem w pobliskim Podgórzu-Spasie, zwłaszcza w odniesieniu do wzmianki o istniejącym w tej ostatniej miejscowości zagadkowym monasterze średniowiecznym. Kwerendy źródłowe Dariusza Dąbrowskiego wykazały jednak, że brak jest rzeczowych przesłanek, aby klasztor takowy mógł

w tym miejscu istnieć. Dlatego przypuszcza on, że wzmianki tego rodzaju są raczej odbiciem odległej tradycji o klasztorze mieszczącym się właśnie w wieży w Stołpiu. W tym znaczeniu określenie

to przeszło wtórnie, jak sądzi ten autor, na rejon kościoła w Podgórzu; ten ostatni miałby być zapleczem ekonomicznym dla klasztornej budowli wieżowej (por. Dąbrowski 2009).

2. CHEŁM-BIEŁAWIN: KAMIENNA WIEŻA WŚRÓD PODMOKŁYCH ŁĄK

Cztery kilometry dalej na wschód, w Chełmie-Bielawinie, widoczne są w krajobrazie doliny Uherki relikty innej kamiennej wieży (ryc. 10). Jest to widok niecodzienny, jak równie nietypowe jest miejsce posadowienia kamiennej budowli. Wybudowano ją bowiem na piaszczystej łąsce, jednej z wielu, jakie są widoczne wśród podmokłych łąk, z dala od współczesnej miejskiej zabudowy. Mury wieży zniknęły z krajobrazu dopiero pod koniec II wojny światowej, w wyniku prowadzonego w roku 1944 przez Niemców ostrzału artyleryjskiego.

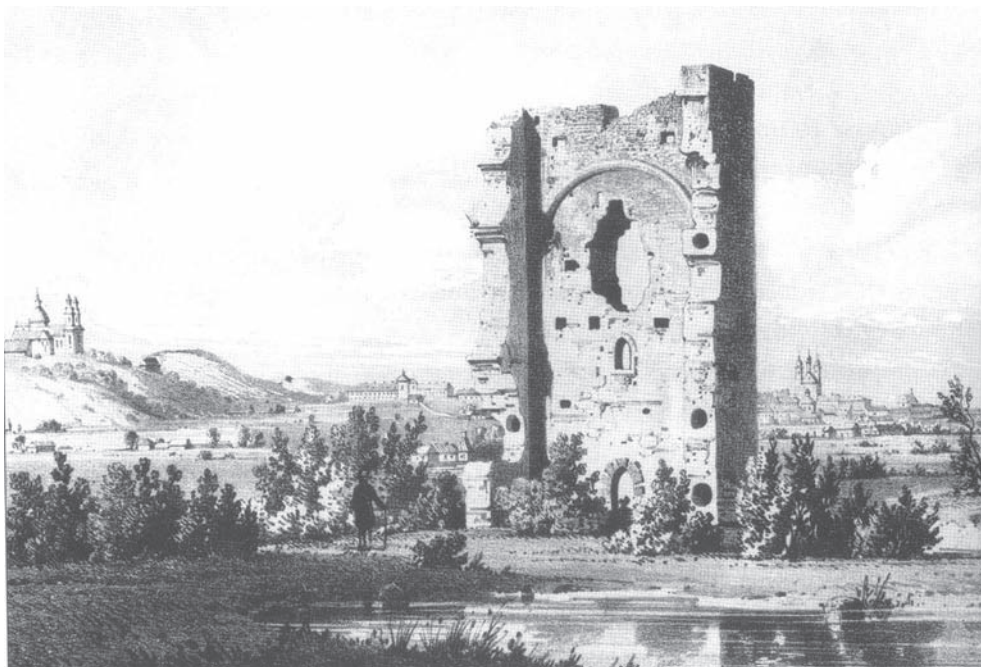
Bielawińska wieża była również w przeszłości wielokrotnie przedmiotem badań archeologicznych. Już u progu XX w. prace badawcze podjął architekt Petro Pokryszkin z Sankt Petersburga. Wyników badań co prawda nigdy nie opublikował, ale pozostawił

po sobie bogate materiały dokumentacyjne dotyczące tego obiektu. Materiały te zostały wykorzystane w późniejszych publikacjach, m.in. przez rosyjskiego archeologa Pawła Rappoport (1952).

Obiekt usytuowany został na terenach starszego osadnictwa z pierwszych wieków naszej ery oraz wczesnego średniowiecza, zwłaszcza z okresu IX-X w. Wiek X stanowi tu cezurę chronologiczną, ponieważ ciężar osadnictwa przesuwa się wówczas w rejon chełmskiej Góry Katedralnej. Trudno odpowiedzieć jednoznacznie, czy zmianę tę wymusiły zmieniające się warunki wodne w dolinie rzeki Uherki (np. wyższy poziom wód), czy też ówczesne wydarzenia polityczne, których efektem było pojawienie się na mapie tej części Europy dzisiejszego Chełma.

Ryc. 8. Chełm-Bielawin. Relikty kamiennej wieży – widok od wschodu (fot. A. Buko)
Fig. 8. Chełm-Bielawin. The relics of the stone tower –view from the east (photo: A. Buko)

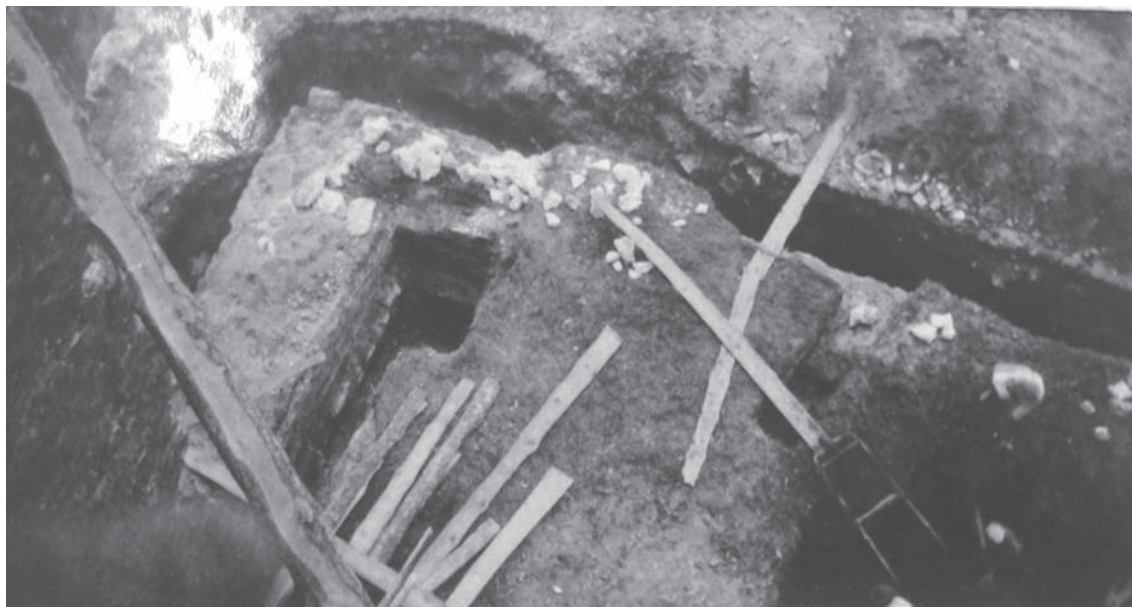

Ryc. 9. Kamienna wieża w Bielawinie na ikonografii XIX-wiecznej (wg A. Lerue)
Fig. 9. The stone tower from Bielawin in the picture from the 19th century (after Lerue)

Ryc. 10. Kamienna wieża w Bielawinie w trakcie badań P. Pokryshkina
(fot. Archiwum IHKM RAN w Sankt-Petersburgu)

Fig. 10. The stone tower from Bielawin in the course of research carried out by P. Pokryshkin (photo: the Archive of the Institute for History of Material Culture, the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg)

Ryc. 11. Kamienna wieża w Bielawinie w trakcie badań P. Pokryszkina. Widok na wykopy badawcze (fot. Archiwum IHKM RAN w Sankt-Petersburgu)

Fig. 11. The stone tower from Bielawin in the course of research carried out by P. Pokryshkin. View of excavations (photo: the Archive of the Institute for History of Material Culture, the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg)

Pozostałości wieży bielawińskiej są dzisiaj widoczne w postaci zrekonstruowanego do wysokości ca 2 m powyżej terenu prostokątnego narysu wykonanego z glazów piaskowca (por. ryc. 8). Ale jeszcze w 2. połowie XIX w. widoczny był w krajobrazie rozlewisk rzeki Uherki prostokątny zarys jej ściany zachodniej, wskazujący na co najmniej 4 kondygnacje budowli, z których na przedostatniej zachował się półkolisty narys po łukowym sklepieniu budowli (ryc. 9). W tej samej ścianie widoczne były trzy otwory: zamknięty łukowato i obudowany ciosami piaskowca (?) na poziomie przyziemia otwór wejściowy, powyżej podobnie sklepione piętrze okno na I kondygnacji oraz uszkodzony duży otwór o owalnym zarysie (co najmniej dwa razy większy od opisywanych), na kondygnacji przedostatniej (ryc. 10). Kondygnacja ostatnia była najpewniej pozbawiona stropu i służyła jako miejsce obrony przed atakiem najeźdźców. Więcej o szczegółach pierwotnej formy budowli nie da się powiedzieć, wobec znaczących uszkodzeń zachowanej wówczas części muru.

Z zachowanej ikonografii wynika, że wieża w XIX w. stoi na rozlewiskach nizinnego terenu, a w oddali, na wyniosłości po prawej stronie rozpoznac można bazylikę katedralną z charakterystyczną wyniosłością Wysokiej Górki (por. ryc. 9). Nieco inaczej wygląda ten sam obiekt na archiwalnych fo-

tografiach z lat 1910-1912, zatem z czasów prowadzenia w Chełmie badań przez zespół P. Pokryszkina. Przede wszystkim odnotować należy zdecydowanie większy stopień destrukcji obiektu, w tym otworów okiennych oraz muru u podstawy. Ruina poddana została w tym czasie jakimś zabiegom konserwatorskim, na co wskazywać mogą wyrównane zarysy otworów okiennych, których forma znacznie odbiega od zaznaczonej na akwareli z wieku XIX (por. ryc. 9 i 10). Jeszcze u progu wieku XX widoczne były częściowo zachowane ściany wieży. Części dolne wszystkich ścian odsłonięto wówczas w trakcie prac archeologicznych P. Pokryszkina na poziomie fundamentów. Wykopy archeologiczne miały głębokość co najmniej do poziomu odsadzki, co widoczne jest na fotografiach archiwalnych (ryc. 11).

Na podstawie dostępnych danych przyjąć można, że wieża bielawińska miała wymiary zewnętrzne 11,40 x 11,80 m, przy czym grubość jej murów wahała się od 1,60 do 1,75 m. Była zatem dwukrotnie większa od wieży stołpijskiej. Od tej ostatniej odróżnia ją też prostokątny zarys wnętrza budowli. Posadowiono ją na kamiennym fundamencie z odsadzką, zagłębionym w ziemię do 0,6 m (Ruszkowska 1996, 248n.). Wysokość wieży sięgać miała ponad 16 m (Rappoport 1952, 205). Obiekt zbudowano z opoki kredowej, zielonych glaukonitytów (tych używano najczęściej do wystroju otwo-

rów okiennych i drzwiowych), trzeciorzędowych zlepow muszlowych oraz eratyków zlodowacenia środkowopolskiego. Są to najczęściej kamienie łamane o nieregularnych kształtach, ale też sortowane, a niektóre celowo obrabiane. Surowiec ten pozyskiwany był najpewniej w najbliższej okolicy. Do dekorowania wnętrza obiektu używano cegieł-palcówek oraz szkliwionych płytek ceramicznych. Materiał budowlany łączony był zaprawą wapienną

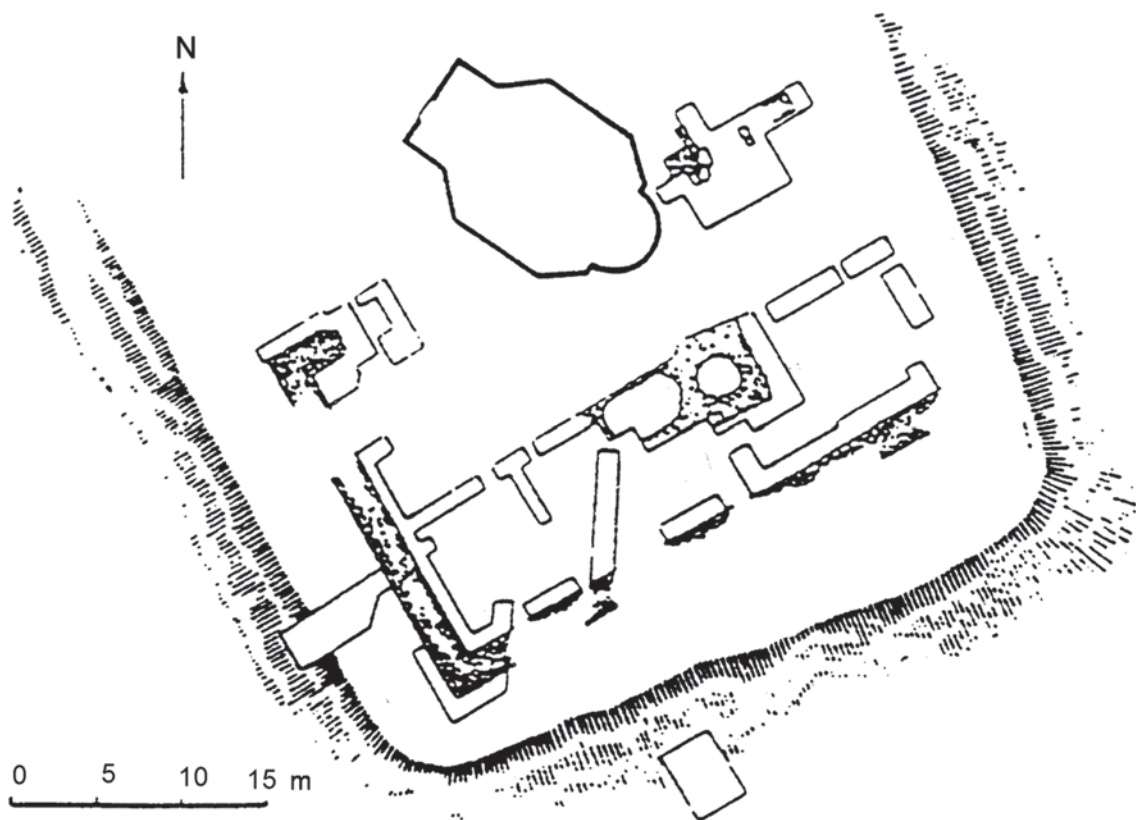
(Ruszkowska 1990). Można zatem powiedzieć, że pod tym względem techniki budowy nie odbiegały specjalnie od znanych ze Stołpia czy z Wysokiej Górki w Chełmie.

Badania archeologiczne zrealizowane przy wieży wykazały obecność w tym miejscu układów wielowarstwowych, datowanych od okresu przedpaństwowego po schyłek okresu wczesnego średniowiecza (por. Ruszkowska 1990; też 2002).

3. CHEŁM, GÓRA KATEDRALNA: WIEŻA, CZY WIEŻE?

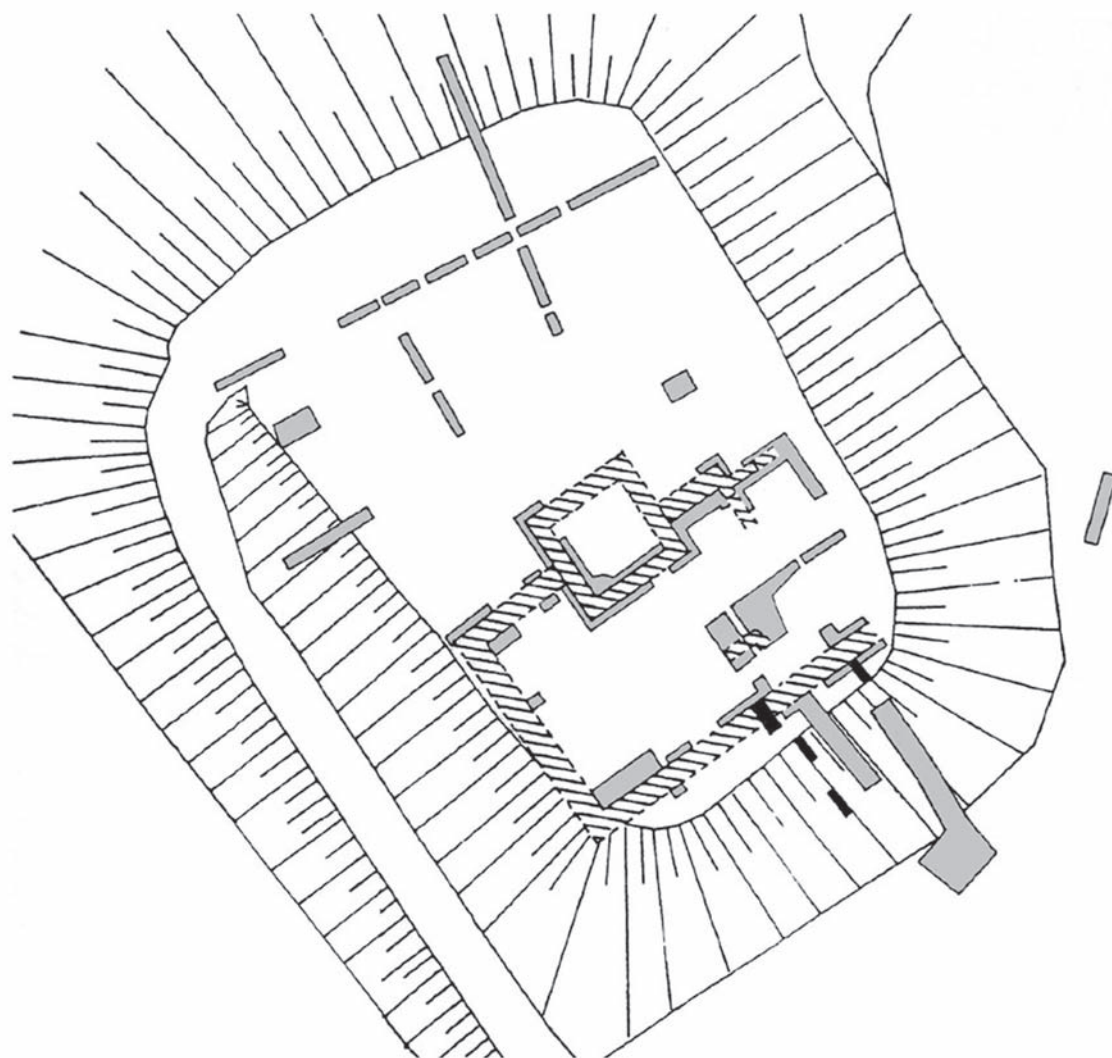
Trzy kilometry dalej, w centrum współczesnego miasta, znajdują się relikty kolejnych budowli wieżowych (por. Buko 2005). Po raz pierwszy problem ten zasygnalizowany został wynikami badań P. Pokryszkina u progu wieku XX. Badacz ten odsłonił w środkowej części dziedzińca zagadkową strukturę kamienną, której w myśl zachowanej dokumentacji (Rappoport 1954) przypisać należałoby

cechy wieży stołpijskiej. Zarówno w pierwszym, jak i w drugim przypadku obserwujemy bowiem kwadratowy narys kamiennego obiektu i owalny kształt w części wewnętrznej (ryc. 12). Pokryszkin skłonny był dopatrywać się tu raczej kamiennej studni, ale opracowujący wyniki jego badań P. Rappoport odnotował, że identyfikowanie obiektu ze studnią wydaje się mało uprawnione, ze względu

Ryc. 12. Szkic odkryć P. Pokryszkina na Górze Katedralnej w Chełmie z zaznaczonym (w środkowej części) narysem obiektu przypominającego w planie stołpijską wieżę (wg P.A. Rappoport)

Fig. 12. The sketch with P. Pokryshkin's discoveries on the Cathedral Hill in Chełm, an outline of a building resembling the tower from Stołpie has been marked in the middle part (after Rappoport)

Ryc. 13. Kamienna wieża na Górze Katedralnej w Chełmie oraz inne domniemane obiekty architektoniczne zidentyfikowane w obrębie murów pałacowych przez W. Zina (wg W. Zina i W. Grabskiego)

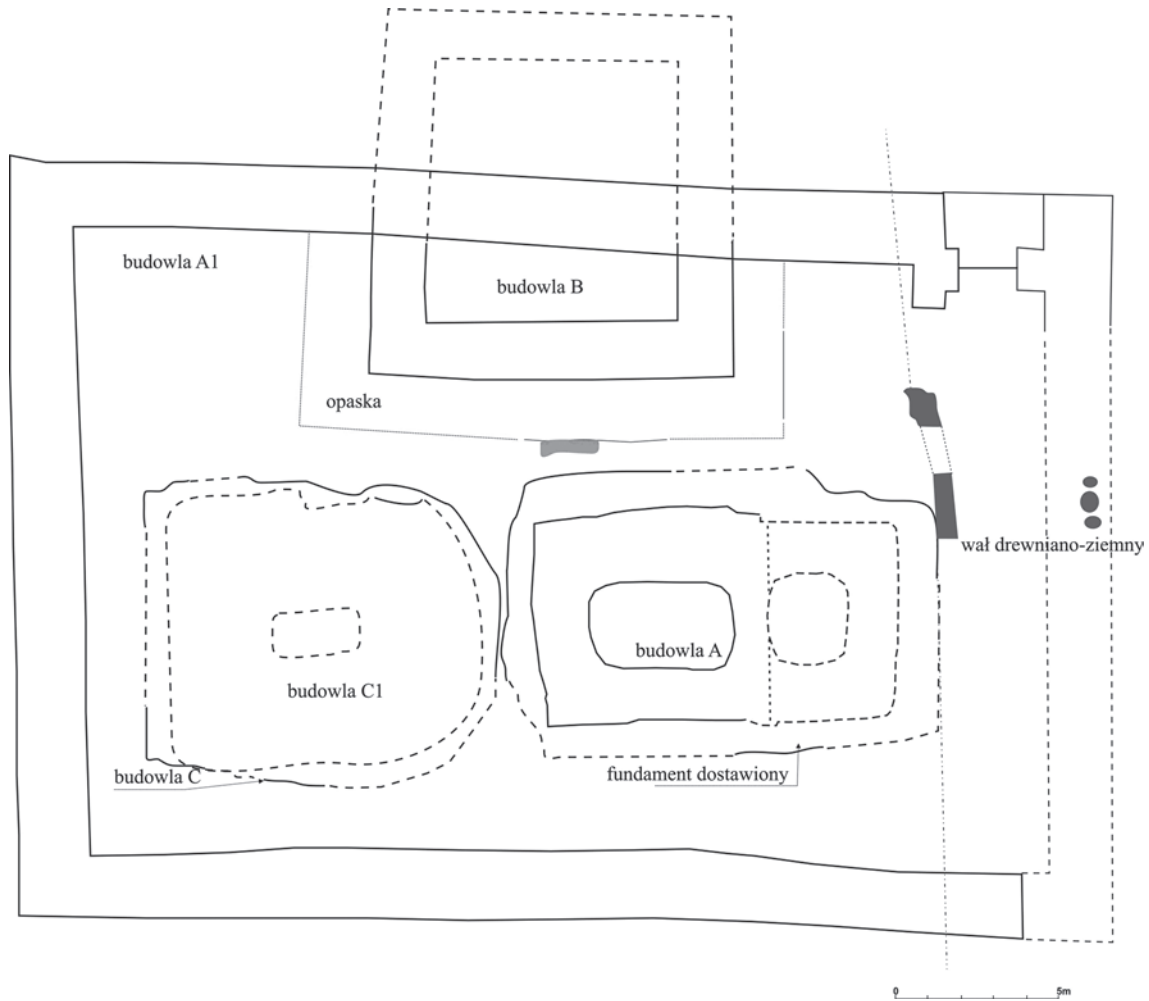
Fig. 13. The stone tower on the Cathedral Hill in Chełm and other supposed architectural constructions identified by W. Zin within the palace's walls (after Zin and Grabski)

na fakt, że poziom jego posadowienia znajduje się zdecydowanie powyżej poziomu występowania wody; tym samym nie mogłaby spełniać podstawowej funkcji. Wysunął natomiast pogląd, że w miejscu tym mamy do czynienia z pozostałościami wieży przypominającej formą tę, znaną z pobliskiego Stołpia (Rappoport 1954, 316).

Sprawa okazała się jednak skomplikowana, bowiem weryfikujący te dane w latach 60. XX w. zespół pod kierunkiem W. Zina zamiast domniemanej wieży odsłonił w tym miejscu relikty murów, identyfikowanych jako budowla starsza od danielewskiego palatium (ryc. 13). Co więcej, w publikacjach z tamtych lat w ogóle nie wspomina się o możliwości występowania w tym miejscu

kamiennej wieży (por. Zin, Grabski 1968; Gurba, Kutylowska 1970).

Badania weryfikacyjne, zrealizowane po raz trzeci w tym samym miejscu w latach 2010-2012, doprowadziły do odsłonięcia rumowiska materiałów budowlanych. Wobec skali zniszczeń trudno przesądzać, jakie w miejscu tym występowały pierwotnie struktury kamienne, a tym bardziej przypisać im określoną formę. W świetle wyników naszych badań (projekt 2010-2012) uzasadnioną wydaje się teza, że relikty zrujnowanych budowli są pozostałościami partii fundamentowych niewielkiej jednoapsydowej świątyni, z prostokątnym prezbiterium (ryc. 14). Tym samym wspomniana owalna forma z czasów badań Pokryszkina mogła być po prostu

Ryc. 14. Plan budowli kamiennych odsłoniętych w środkowej części rezydencji książęcej.

Budowle B i C1 utożsamiane z budowlami typu wieżowego (opr. T. Dzieńkowski)

Fig. 14. The plan of stone constructions exposed in the middle part of the ducal residence.

The buildings B and C have been identified as the tower type buildings (made by T. Dzieńkowski)

fragmentem odsłoniętego w trakcie naszych badań zarysu pierwotnego prezbiterium. Dlaczego w trakcie ówczesnych badań dostrzegano jego owalną, a nie prostokątną formę – trudno jednoznacznie rozstrzygnąć. Czyżby podnoszony w publikacjach tamtych lat (por. wyżej) wątek obecności w tym miejscu studni lub wieży wywarł jakiś wpływ na dokumentację graficzną odkryć? W świetle wyników ostatnich badań „śląd wieżowy” dotyczący tej zagadkowej konstrukcji wydaje się mało prawdopodobny.

Badania Wiktora Zina doprowadziły wszakże do zidentyfikowania kamiennej wieży, której nie uchwycił Pokryszkin. Chodzi o prostokątny narys budowli kamiennej, której wymiary określono na 12 x 12 m (Zin, Grabski 1967, 727), wbudowanej w obrys murów budowli pałacowej (por. ryc. 13). Z budowli tej do naszych czasów zachowała się

jedynie partia fundamentowa do wysokości zaledwie 1,20 m. Odkrywczy podkreślają jej następstwo chronologiczne względem odkrytego palatium, posadowiona bowiem została na jego destrukcjach (tamże).

Pozostałości wieży zalegają w większej części pod nasypem monumentalnego kopca (tzw. Kopiec Niepodległości), wzniesionego w latach 80. XX w. w centralnej części Wysokiej Górki. Stąd tylko częściowo są dostępne obserwacji archeologicznej. W trakcie badań 2010-2012 r. odsłonięto jej narożniki po stronie wschodniej, przylegające do kopca (ryc. 15). Na podstawie wyników ostatnich badań stwierdzić można, że jej rzut poziomy, wielkość i materiał budowlany przypominają zdecydowanie bardziej tę z Bielawina, aniżeli ze Stołpia.

Najnowsze badania pozwoliły uściślić dane metryczne oraz niektóre szczegóły konstrukcyjne

Ryc. 15. Odsłonięty fragment południowy wieży w części znajdującej się poza kopcem centralnym (fot. T. Dzieńkowski)
 Fig. 15. The exposed southern fragment of the tower, partly situated outside the central mound (photo: T. Dzieńkowski)

Ryc. 16. Wykop 22: mur zachodni wieży z widoczną odsadzką, posadowiony na „platformie” destruktyw budowlanych.
 Widok od zachodu (fot. A. Buko)
 Fig. 16. Trench 22: the western wall of the tower with a set-off. The wall was built on a “platform”
 made of the demolition waste. View from the west (photo: A. Buko)

Ryc. 17. Strop kamiennych relikwów fundamentowych tzw. budowli C1 (por. ryc. 14) – domniemanej II budowli wieżowej w kompleksie zabudowy wzgórza fazy II (fot. T. Dzieńkowski)

Fig. 17. The top of stone relics of foundations of the so-called building C1 (cf. fig. 14) – the supposed second tower building from the building complex of the 2nd phase on the hill (photo: T. Dzieńkowski)

wieży. Odslonięty w całości mur południowy ma długość 11,05 m na osi SW-SE. Udokumentowano również na odcinku ca 2,3 m fragmenty murów zachodniego oraz wschodniego. Pozostała część budowli tkwi nadal pod kopcem. Ustalono, że szerokość muru waha się od 1,5 do 1,7 m, w zależności od wielkości użytych kamieni, choć najczęściej wartość ta wynosiła 1,6 m⁴. Lica muru odsłonięto do głębokości 60-80 cm, a w wykopach archeologicznych do głębokości około 1 m. Mur został zbudowany z płaskich, szarych piaskowców trzeciorzędowych, które pozyskać można na szczytach pobliskich pagórów kredowych. Najczęściej używano kamieni o wymiarach 20 x 30 x 6-10 cm; 10 x 20 x 5 cm. Sporadycznie występują większe, o wymiarach powyżej 40 cm. Mur budowano w układzie zbliżonym do *opus emplectum*. Lica budowli wykonano z równych, układanych warstwowo, płaskich kamieni, połączonych ze sobą na szerokość 30-40 cm i spojonych białą zaprawą wapienną.

⁴ W tej części artykułu wykorzystano dane metryczne i surowcowe będące wynikiem analiz R. Dobrowolskiego (2013) oraz T. Dzieńkowskiego (2013).

Kamienie starannie układano również w narożnikach. Natomiast we wnętrzu budowli występują mniej lub bardziej regularnie układane materiały skalne zalewane dużą ilością zaprawy wapiennej. W dużej liczbie wykorzystywano zielony piaskowiec glaukonitytowy. Obrobione ciosy, najczęściej o wymiarach 20 x 30 x 10 cm, znajdowano w licu zewnętrznym, południowym. Sporo ciosów i ich fragmenty udokumentowano też we wnętrzu muru. Występowały tu również cegły palcówki oraz fragmenty ceramicznych płytek. W licu wewnętrznym budowli odnotowano duże uszkodzenia muru. To samo dotyczy narożnika SW wieży oraz fragmentu wschodniej ściany muru. Stało się to najpewniej w trakcie budowy cerkwi Św. Cyryla i Metodego w XIX wieku. Mur posadowiono bezpośrednio na destrukcjach starszej zabudowy pałacowej (ryc. 16).

Zaprawa użyta do budowy wieży (tzw. cementowa z dodatkiem proszku ceglanoego) zdecydowanie różni się składem chemicznym od tej z muru obwodowego budowli pałacowej. Odnotujemy, że zarówno w murze wieży, jak i w warstwach użytkowych budowli, wystąpiła cegła palcówka. Badania wykazały, że warstwy użytkowe wewnątrz

wieży z fazy 2 najpewniej zostały usunięte. Wśród materiałów ruchomych znajdowano ceramikę charakterystyczną dla czasów Daniela. Nie natrafiono natomiast na ceramikę stalowo-szarą.

Zdaniem T. Rodzińskiej Chorąży (2013), skoro wieża w Stołpiu, w całości kamienna, miała wysokość ok. 18-20 m, to można przyjąć, że również wieża chełmska osiągała podobny wymiar. Zastanawia jednak, że zapis w kronice mówi, iż Daniel nie odbudował wieży po pożarze w roku 1256, co przeczy obserwacjom w terenie wskazującym, że fundament wieży został poszerzony i wzmocniony za pomocą opaski kamiennej. Zdaniem tej autorki nie można wykluczyć, że po pożarze nie odbudowywano jedynie części drewnianej, natomiast dolna część kamienna funkcjonowała nadal, o czym świadczą dowodnie ślady jej użytkowania jeszcze w wieku XIV.

Wobec braku odpowiednich świadectw stratyfikacyjnych jedynie domniemywać można, że po pożarze z 1256 r. (por. niżej) zrealizowano dobudowę kredowej opaski, jednocześnie nastąpiła zmiana konstrukcji wieży. W wielu miejscach w warstwie

kredy przylegającej do budowli widoczne są ślady pożaru oraz fragmenty przepalonych belek i negatywy konstrukcji drewnianych.

Nierozstrzygniętym problemem badawczym pozostaje uchwycona w trakcie badań archeologicznych kolejna, tzw. kamienna budowla C o wymiarach ca 10 x 10 m, zlegająca nieopodal opisywanej wyżej wieży (ryc. 17). Wobec znacznego stopnia jej zniszczenia, domniemywać można, że funkcjonować ona mogła wspólnie z budowlą A (kaplica pałacowa?), zidentyfikowaną w obrębie murów obwodowych zespołu pałacowego (por. ryc. 14). Po pożarze z połowy wieku XIII podlegała ona dalszym przemianom, m.in. nadbudowano wówczas górą cztery poziomy kamieni. Wobec braku odpowiednich stratyfikacji, spowodowanych wielkimi niwelacjami kulminacji wzgórza w wieku XIX, trudno jest zrekonstruować jej pierwotną formę. Niewykluczone, że budowla ta, ze względu na kształt i miejsce jej posadowienia (na jednej linii z budowlą sakralną (?) A, stanowić mogła kolejny obiekt wieżowy, starszy względem opisywanego.

4. CHRONOLOGIA BUDOWLI WIEŻOWYCH

Kluczowym zagadnieniem pozostaje problem datowania wymienionych wyżej obiektów. W literaturze przedmiotu przedstawiono w tej mierze różne koncepcje. W przypadku wieży stołpijskiej przez wiele lat wątki kultowe (pogański, chrześcijański) przeplatają się z różnorodną domniemaną funkcją obiektu (sakralną, militarną, schronieniową) oraz krajami będącymi u źródeł jego powstania (Polska, Ruś). Niesprecyzowana pozostawała też perspektywa chronologiczna obiektu, obejmująca w zależności od badaczy, tak czasy wczesnopañstwowe, jak i schyłek średniowiecza, ale też oddziaływania diametralnie odmiennych tradycji kulturowych: ruskobizantyjskiej lub polsko-łacińskiej. Pojawienie się nazwy miejscowej „Stołpie” w źródłach pisanych z początku XIII w. sugerowało zarazem, że wieża w miejscowości o tej samej nazwie musiała zaistnieć co najmniej już u schyłku wieku XII, skoro osada od niej wzięła swoją nazwę (por. Dąbrowski 2013). Natomiast nierozstrzygniętym pozostawało pytanie, jaki miała ona charakter i kiedy ją wybudowano⁵.

Dzisiaj wiadomo, że historia obiektu zaczęła się prawdopodobnie przed końcem wieku XII i skończyła najpóźniej na przełomie XIII/XIV w. lub u progu wieku XIV⁶. Silnie eksponowany jest przy tym sakralny charakter obiektu, znajdujący wyraz w jego charakterystycznym położeniu nad źródłiskami, wystroju i kaplicą na ostatnim piętrze (Buko 2009, 116n.; tam dalsza literatura).

Pozostaje określenie, dla kogo wybudowano domniemaną klasztorną wieżę? Problem jest złożony, ponieważ w źródłach pisanych brak jest jakichkolwiek wzmianek na ten temat. Idea wież klasztornych rozpowszechniona była szeroko w basenie Morza Śródziemnego, zwłaszcza w jego wschodniej części, gdzie podobne budowle mają długą tradycję trwania od wczesnego chrześcijaństwa (idea eremicka), aż po koniec średniowiecza. Stąd obiekty podobne opisywanym promieniowały na inne obszary, m.in. do Italii, Bułgarii czy na tereny Rusi. Silne związki władców halickich zarówno z dworem polskich Piastów, węgierskim oraz cesarstwem

⁵ Por. przegląd badań zamieszczony w pracy: D. Dąbrowski 2009; tam dalsza literatura

⁶ Por. odpowiednie rozdziały zamieszczone w pracy: A. Buko red. 2009

bizantyjskim owocować mogły inicjatywami budowlanymi pochodzącymi z różnych kręgów kulturowych. Czy zatem wieża w Stołpiu wybudowana została dla kogoś z kręgu dynastii panującej? Wiele przesłanek wskazuje, że idea prywatnej fundacji książęcej – związanej z dynastią Romanowiczów – jest w tym przypadku wysoce prawdopodobna. Ale można co najwyżej domniemywać, kim był użytkownik obiektu. Mogła nim być, jak sugeruje D. Dąbrowski, wielka księżna – żona Romana Halickiego, która po śmierci męża w bitwie pod Zawichostem (1205 r.) osiadła około 1220 r. w bliżej niezidentyfikowanym, lecz jak sądzi ten badacz, znajdującym się z poblizu Chełma, klasztorze (Dąbrowski 2009, 57n.). W tym kontekście godna odnotowania jest też trwająca od lat dyskusja na temat domniemanego bizantyjskiego pochodzenia księżnej⁷. Dopiero w ostatniej fazie, w ostatniej ćwierci XIII w. nastąpiła zmiana funkcji i przekształcenie go dla celów obronnych; ta ostatnia funkcja miała miejsce najpewniej tuż przed spaleniem wieży, a następnie przejściem ruiny w stan zapomnienia (por. Buko 2009, 187n.)⁸.

Wieża stołpijska, cechami morfologicznymi i strukturalnymi, wymiarami i miejscem posadzenia na czynnych nadal źródłiskach, chronologią i przypisaną jej funkcją zdecydowanie różni się od dwóch pozostałych wież chełmskich. Te ostatnie mają natomiast wiele podobieństw. Podobne są ich plany – narys na rzucie prostokąta, o mniej więcej zbliżonej długości i szerokości murów. Trudno natomiast wypowiedzieć się w kwestii liczby i charakteru domniemanych kondygnacji, choćby z tej przyczyny, że wieża w Chełmie zachowana jest jedynie do wysokości nieco powyżej 1 m i brak jest dla jej rekonstrukcji jakichkolwiek danych archiwalnych.

Obydwie wieże różni natomiast kontekst i relacje do najbliższego otoczenia. W przypadku Bielaławina mamy wolno stojącą wieżę na jednej spośród wielu łąk piaszczystych doliny rzeki Garki i brak w pobliżu świadectw innych obiektów murowanych. Można zatem przyjąć, że funkcjonowała ona w otoczeniu drewnianej zabudowy, zidentyfikowa-

nych w tym rejonie osad otwartych (por. Ruszkowska 1996, 247n.; też 1990; też 2002). Inaczej ma się sprawa w przypadku wieży chełmskiej. Posadowiono ją na północnej koronie muru palatium danielowskiego, zatem częściowo wpisana jest w obwód starszej zabudowy rezydencjonalnej (por. ryc. 13, 14). W innych miejscach stopa fundamentowa wieży posadowiona została na niemal dwumetrowej warstwie destruktywów budowlanych pochodzących ze starszej fazy zabudowy (por. ryc. 16). Z najnowszych badań archeologicznych wynika, że wokół wieży chełmskiej znajdowały się drewniane konstrukcje (ganki?), które uległy zniszczeniu w wyniku pożaru (por. wyżej). Opisywana budowla znajdowała się w centralnej części zespołu rezydencjonalno-sakralnego Wysokiej Górki.

Pozostaje do ustalenia chronologia wież chełmskich. Zdaniem P. Rappoport (1952; 1967), wieża bielaławska była jedną z wielu powstałych w okresie XII-XIV w. na terenach Wołynia tzw. „wież typu wołyńskiego”, które tworzyły system obronny tych ziem. W. Zin polemizuje z tezami badaczy rosyjskich o powiązaniu chronologii tej wieży z czasami Daniela Halickiego, uznając, iż nie ma ku temu żadnych podstaw. Przeciwnie, zdaniem tego autora, widoczna w przypadku wieży chełmskiej, jak i bielaławskiej taka sama technika budowy murów, materiał budowlany, a także wymiary wskazują, że były one współczesne sobie. Ponieważ wieżę w Chełmie wydatował on na czasy Kazimierza Wielkiego, to taka sama, zdaniem tego badacza, chronologia winna odnosić się do zabytku bielaławskiego (Zin, Grabski 1968, 851). Podstawy przedmiotowych datowań są wszakże skromne: znaleziony w niedalekim sąsiedztwie wieży chełmskiej (gdzie?) półgrosz z połowy XIV w. (Zin, Grabski 1967, 728). Co więcej, w cytowanych publikacjach brak jest danych na temat kontekstu stratygraficznego tych odkryć. Na marginesie naszych rozważań warto dodać, że w warstwach kulturowych przy wieży, tak w Chełmie, jak i w Bielaławinie, brak jest znalezisk kafli piecowych, co dziwiłoby, gdyby chodziło o inwestycję z czasów kazimierzowskich. Przypomnijmy, że kafle piecowe pojawiają się w kontekstach archeologicznych już po połowie wieku XIV (Dąbrowska 1987, 79).

W kwestii datowania przedmiotowych wież sformułowano w przeszłości kilka innych opinii. Zdaniem U. Ruszkowskiej, wieża bielaławska zaistniała dopiero w czasach następców księcia Daniela i odnosi to wydarzenie do przełomu XIII/XIV

⁷ Przegląd koncepcji na temat pochodzenia wielkiej kniahini przedstawił M. Bartnicki (2005, 25n.; w cytowanej pracy dalsza literatura)

⁸ Odmiennie przedmiotowe kwestie (szczegóły konstrukcyjne, chronologia i funkcja obiektu) postrzega od wielu już lat I. Kutylowska (por. Kutylowska 2011; tam starsza literatura).

wieku (Ruszkowska 1996, 261; też 2002). Z kolei I. Kutylowska (2005) zasugerowała, że wieża bielawńska, podobnie jak budowla w Stołpiu, powstała z inicjatywy piastowskiej w czasach Kazimierza Sprawiedliwego, zatem w końcu XII w.

Na obecnym etapie badań wydaje się, że początki budowli chełmskiej i bielawńskiej sięgać mogą połowy lub okresu tuż po połowie wieku XIII. W tym kontekście odnotować warto fragment przekazu kroniki halicko-wołyńskiej, w której odnotowano, że wieża chełmska po pożarze z 1256 r., w przeciwieństwie do chełmskich świątyń, nie została przywrócona do pierwotnej postaci⁹. Data ta określa zatem *terminus ante quem* dla czasu powstania przedmiotowej budowli. Z proponowaną chronologią nie stoją w sprzeczności datowania ¹⁴C przeprowadzone w poznańskim Laboratorium Radiowęglowym metodą AMS. Wynika z nich, że spalone konstrukcje drewniane (ganki) wokół wieży chełmskiej pochodzić mogą z okresu przed 1259 rokiem.

We wnętrzu wieży wydzielono VI poziomów użytkowych w postaci warstewek i przekładek (w tym ślady drewnianych podłóg) oraz posadzki z kamienia. We wszystkich warstwach wystąpiła duża liczba odpadów pokonsumpcyjnych. Najmłodsza wydатовana została groszem praskim z 2. połowy XIV w. (por. Dzieńkowski 2013). Wskazywać to może, że wieża po pożarze z 1256 r. w jakiejś

formie funkcjonowała jeszcze długo po śmierci Daniela (zm. w 1264 r.).

Przy rozstrzyganiu przedmiotowych kwestii nie sposób pominąć kontekstu kulturowego występujących tam znalezisk. Składają się nań wyroby charakterystyczne dla Chełma doby danielewskiej. Chodzi o formy naczyń wykonywanych zarówno z glin żelazistych, jak i białych, w tym angobowanych i pokrywanych warstwą zielonego szkliwa. Wśród znalezisk licznie występują też fragmenty szklanych bransolet, znanych licznie ze stan. 144 w Chełmie, gdzie zidentyfikowane też w latach 90. pozostałości warsztatów (por. Gołub, Dzieńkowski 2002). Również wiele innych znalezisk znajdujących w rejonie bielawńskiej wieży skłania U. Ruszkowską (1990, 85n.) do przyjęcia tezy o największym rozkwicie osadniczym tego obszaru w okresie XII-XIV w. i jego szeroko rozumianych powiązaniach z rejonem chełmskiego grodu doby księcia Daniela. Teza ta, znajdująca wyraz również w najnowszych wynikach badań chełmskiej i stołpijskiej ceramiki szkliwionej (por. Auch 2004; też 2009), wydaje się najlepiej dotąd podbudowana źródłowo. W konsekwencji przyjęć należałoby, że opisane budowle wieżowe, tj. chełmska, stołpijska i bielawńska stanowiły ogniwa tego samego planu budowlanego realizowanego w czasach Daniela Romanowicza.

5. UWAGI KOŃCOWE

Pozostaje jeszcze pytanie, czy obiekty te powstawały równocześnie, czy też w określonej kolejności i jaką im przypisać należałoby funkcję. W świetle dotąd przeprowadzonych badań najwcześniejszym obiektem wydaje się być wieża stołpijska, która powstać mogła jeszcze w czasach Romana, a później, odpowiednio przebudowana, spełniać mogła rolę miejsca prywatnej dewocji dla kogoś z wysokich warstw społecznych. Za przypuszczeniem tym przemawia nie tylko unikatowe rozwiązanie architektoniczne zespołu wieżowego z kaplicą na ostatnim piętrze, ale zastosowanie tych sa-

mych materiałów dekoracyjnych (szkliwione płytki ceramiczne) jak w przypadku zespołu pałacowego na Wysokiej Górze w Chełmie. Badania M. Auch (2004) wykazały, że elementy wystroju pomieszczeń w obydwu analizowanych przypadkach pochodzą z tego samego warsztatu. Czy zatem wieża w Stołpiu wybudowana została dla kogoś z kręgu dynastii panującej? Choć wiele danych wskazuje, że idea prywatnej fundacji książęcej związanej z dynastią Romanowiczów jest w tym przypadku wysoce prawdopodobna, można co najwyżej domniemywać, kim mógł być użytkownik obiektu. Mogła nim być, jak sugeruje D. Dąbrowski, wielka księżna – żona Romana Halickiego, a zarazem matka Daniela, która po śmierci męża w bitwie pod Zawichostem (1205 r.) osiadła około 1220 r. w bliżej niezidentyfikowanym, lecz jak sądzi ten badacz, znajdującym się z poblizu Chełma, klasztorze. W tym kontekście godna odnotowania jest trwająca

⁹ Wieży takiej, nie może stworzyć, bowiem grody inne budowlał był przeciw bezbożnym Tatarom, przez to nie uczynił jej – tłumaczenie tekstu kroniki wg D. Dąbrowski 2013).

od lat dyskusja na temat domniemanego bizantyjskiego (?) pochodzenia księżnej. Jeśli hipoteza ta jest prawdziwa, byłaby to I fundacja murowana na ziemi chełmskiej dynastii Romanowiczów, sięgająca czasów Romana Halickiego.

Zdecydowanie mniej argumentów jest na określenie sekwencji chronologicznej pozostałych dwóch wież chełmskich. Tym niemniej wydaje się, że najpierw powstać mogła wieża na Górze Katedralnej w Chełmie, choćby z tej przyczyny, że dopiero w końcu lat 30. XIII w. inicjowane są w mieście wielkie inwestycje budowlane księcia Daniela. W tym samym horyzoncie czasowym mieści się zapewne chronologia wieży bielawńskiej. Na obecnym etapie badań brak jest rzeczowych argumentów, aby tezę tę podważyć. Trudno jednak rozstrzygnąć, czy bielawńska budowla wieżowa w krajobrazie ziemi chełmskiej zaistniała jeszcze za życia Daniela, czy też już po jego śmierci.

Niezależnie od dalszych rozstrzygnięć tych i wielu innych kwestii, już teraz wiadomo, że mamy do czynienia z układem architektonicznym co najmniej trzech murowanych wież okresu XIII w., co jest ewenementem kulturowym i architektonicznym w tej części Europy. O ile wieży stołpijskiej najłatwiej jest przypisać znaczenie symboliczne – związane ze sferą sacrum, o tyle wieża na Górze Katedralnej w Chełmie była przede wszystkim manifestacją władzy książęcej. Takie jej przesłanie przewija się na stronach kroniki halicko-wołyńskiej. Natomiast tej trzeciej, umieszczonej niemal w połowie drogi pomiędzy Chełmem i Stołpiem, przypisać należałoby znaczenie militarne. Za takim rozwiązaniem przemawiają jej znaczące rozmiary,

jak i charakterystyczne położenie – na zachodnim przedpolu stolicy książęcej. Nierozstrzygnięty, w moim przekonaniu, pozostaje problem interpretacji tzw. budowli C1, o której wspomniano na stronach niniejszego artykułu (por. ryc. 14). Wobec znacznego stopnia jej zniszczenia oraz niepełnej nadal diagnozy na temat tego obiektu, kwestie jego chronologii i funkcji uważam za nadal za otwartą.

Na zakończenie godna uwagi jest jeszcze jedna obserwacja. Obecność na niewielkim terytorium aż trzech kamiennych wież w okresie XIII w. jest w skali ziem polskich i tej części Europy zjawiskiem szczególnym¹⁰. Pozostaje nierozstrzygnięte pytanie o źródła inspiracji: czy u źródeł tego fenomenu upatrywać należy powiązania ideologiczne programu inwestycyjnego przyjętego dla nowej stolicy Daniela z terenami bizantyjskiej Grecji? Nie ulega bowiem wątpliwości, że to właśnie na tym terytorium kamienne wieże okresu XII-XIV w. występują powszechnie, często blisko siebie i znajdują różnorodne interpretacje (por. Langdon 1995; tam dalsza literatura).

¹⁰ Poza dyskusją pozostawiam interesującą interpretację fragmentu przekazu kroniki halicko-wołyńskiej przedstawioną przez D. Dąbrowskiego, zgodnie z którą zapis kronikarza o zagadkowym stołpie z kamiennym orłem Romanowiczów, znajdującym się w pobliżu danielewskiego Chełma, odnosi się nie tyle do budowli wieżowej, co kamiennego słupa (kolumny z orłem na szczycie?) (por. Dąbrowski 2013); teza ta jest nie do zweryfikowania drogą badań archeologicznych.

BIBLIOGRAFIA

- Auch M. 2004. Wczesnośredniowieczna ceramika szkliona z Chełma, woj. lubelskie, *Archeologia Polski* 49, z. 1-2, 49-94.
- Auch M. 2009. Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stołpia, gm. Chełm, (W:) A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003-2005*. Warszawa, 136-161.
- Bartnicki M. 2005. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264*. Lublin.
- Buko A. 2005. Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu. (W:) J. Olczak (red.), *Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych*, *Archaeologia Historica Polona* 15/1, Toruń, 69-83.
- Buko A. 2009. *Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży*. Warszawa.
- Buko A. red. 2009. *Stołpie. Badania 2003-2005*. Warszawa.
- Buko A. red. 2013. *Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie*, m-pis w Archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Dąbrowska M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII w.* Wrocław.

- Dąbrowski D. 2009. Źródła pisane do dziejów wieży w Stołpiu. (W:) A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003-2005*. Warszawa, 29-59.
- Dąbrowski D. 2013. Źródła pisane do dziejów Góry Katedralnej w Chełmie. (W:) A. Buko (red.), *Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie*, m-pis w Archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Dobrowolski R. 2009. Środowisko przyrodnicze. (W:) A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003-2005*. Warszawa, 15-24.
- Dobrowolski R. 2013. Wyniki badań środowiskowych. (W:) A. Buko (red.), *Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie*, m-pis w Archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Dziękowski T. 2013. Klasyfikacja i ogólna charakterystyka zabytków ruchomych Chełmie. (W:) A. Buko (red.), *Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie*, m-pis w Archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Gołub S., Dziękowski T. 2002. Osada przygodowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie. (W:) E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*. Lublin, 57-72.
- Gurba J., Kutyłowska I. 1970. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim. *Sprawozdania Archeologiczne* 22, 231-241.
- Kutyłowska I. 1997. Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stołpiu koło Chełma. (W:) S. Gołub (red.), *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*. Chełm, 19-38.
- Kutyłowska I. 2005. Średniowieczne, wolno stojące mury wieże na Lubelszczyźnie. (W:) J. Olczak (red.), *Przeszłość z perspektywy źródeł materialnych i pisanych*, *Archaeologia Historica Polona* 15/1, Toruń, 149-160.
- Kutyłowska I. 2011. Zapomniany, wczesnośredniowieczny klasztor w Stołpiu na Lubelszczyźnie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 32, 189-213.
- Langdon M.K. 1995. The mortared towers of Central Greece: an Attic supplement. *Annual of British School of Athens* 90, 475-503.
- Lerue A. 1859. *Album Lubelskie*, wydane przez A. Lerue'go. Oddział II (tekst). Warszawa.
- Lerue A. 1860. *Album Lubelskie rysowane z natury przez A. Lerue*. Oddział II, z. IV: *Chełm i wieża w Bielawinie – Wieża w Stołpiu – Zamek w Sielcu – Kościół w Spasie – Pomnik Chańskich w Uchaniach – Kościół w Tarnogórze*. Warszawa.
- Rappoport P.A. 1952. Volynskie baśni. *Materiały i issledowanija po archeologii SSSR* 31: *Materiały i issledowanija po archeologii drevnerusskich gorodov*, t. II, *Krepostnye sooruzhenija Drevnej Rusi*. Moskwa, 202-223.
- Rappoport P.A. 1954. Chołm. *Sovetskaja Archeologija* XX, 311-323.
- Rappoport P.A. 1967. Voennoe zodčestvo zapadnorusskich zemel' X-XIV vv. *Materiały i issledowanija po archeologii SSSR* 140, Leningrad.
- Rodzińska-Choraży T. 2009. Kamienna wieża w Stołpiu – analiza formy i przemian architektonicznych w świetle badań z lat 2003-2005, (W:) A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003-2005*. Warszawa.
- Rodzińska-Choraży T. 2013. Relikty architektoniczne zespołu rezydencjonalnego na Wysokiej Górze w Chełmie. (W:) A. Buko (red.), *Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie*, m-pis w Archiwum IAE PAN w Warszawie.
- Ruszkowska U. 1990. Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chełmie-Bielawinie. *Lubelskie Materiały Archeologiczne* III, 55-87.
- Ruszkowska U. 1996. Późnośredniowieczna wieża mury w Chełmie-Bielawinie. (W:) R. Szczygieł (red.), *Chełm i chełmskie w dziejach*. Chełm, 245-264.
- Ruszkowska U. 2002. Chełm-Bielawin. U źródeł miasta. (W:) E. Banasiewicz-Szykuła (red.), *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*. Lublin, 37-56.
- Zin W., Grabski W. 1967. Wyniki badań architektonicznych nad wczesnośredniowiecznym Chełmem. *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN. Oddział w Krakowie* X/2, lipiec – grudzień 1966. Kraków, 725-729.
- Zin W., Grabski W. 1968. Trzy wczesnośredniowieczne baszty chełmskie. *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN. Oddział w Krakowie* XI/2, lipiec – grudzień 1967. Kraków, 850-853.

MEDIEVAL STONE TOWERS OF THE CHEŁM LAND

SUMMARY

Remains of three medieval stone towers are curiosities of the Chełm Land. They are located on the Cathedral Hill in Chełm, in Chełm-Bielawin and in Stołpie. The latter is the only one which has survived throughout the centuries in its almost original form. In contrast, the tower from Bielawin has been almost completely destroyed. The remains of the tower (or towers) from the Cathedral Hill in Chełm are hidden among ruins of the presently excavated residence complex of King Daniel of Galicia from the 13th century.

The stone tower in Stołpie is located less than 8 kilometres west of Chełm. Although archaeological excavations were initiated over 100 years ago, it has been permanently an object of interest. Excavations which took place in the years 2003–2005 revealed that the tower together with an adjacent embankment were situated inside a denudation niche with numerous springs. Their intensity of water flow is still significant (fig. 1). The tower measures 6.33 x 5.74 metres, is maximally 18.8 metres in preserved height and its interior is diverse in shape. The lower part of the interior (the filled-in storey) resembles the form of a polygon which turns into a cylindrical shape above the ground level and into an octagon on the top storey (fig. 2). Depending on the storeys, the thickness of the walls varies between 1.3 to 1.9 metres. The tower is part of a larger (two-part) building complex, and the second part is hidden under the earthen embankment adjacent to the tower. A rectangular stone platform measuring 12.5 x 15.4 metres has been identified there, which rises to a height of approximately 2.5 metres above the ground level. The tower stands obliquely in the south-east corner of the platform (fig. 3).

The area of the courtyard was lined with stone slabs, some of which are still visible *in situ*. A wooden buildings partially protruding outside the stone platform stood on the edges of the stone structure. The entrance to the courtyard was situated in the north-east part of the embankment. Excavations have shown that the tower formed a harmonious whole with the stone rectangular platform and they both were part of the same building program (fig. 4).

Four kilometres further east, in Chełm-Bielawin, relics of another stone tower are visible in the Uherka River valley (fig. 10). It was built on a sandbank, far from modern urban development. The tower had been situated on the area of older settlement from the first centuries of our era and from the early Middle Ages, especially from the 9th and 10th centuries. The remains of the tower from Bielawin are visible today in the form of rectangular contour recon-

structed to a high of 2 metres above the ground level, made of sandstone boulders (cf. fig. 8). But even in the 2nd half of the 19th century the rectangular outline of its western wall, indicating at least a four-storey building, was visible on the Uherka River's floodplain. A semicircular outline of an arched vault had been visible on the last but one storey then (fig. 9). The tower's external dimensions were 11.40 x 11.80 metres, the thickness of the walls ranged from 1.60 to 1.75 metres. It was therefore twice as big as the tower from Stołpie. In contrast to the latter, the interior's outline of the tower from Bielawin was rectangular. The height of the tower would reach more than 16 metres (Rappoport 1952, 205). It was built of basal chalks, green glauconites (used mainly as frames of window and door openings) and Tertiary shell conglomerates. These are broken stones of irregular shapes, but some of them are also sorted and intentionally worked. Bricks with finger marks and glazed ceramic tiles were used to decorate the interior (Ruszkowska 1990).

Three kilometres further, in the centre of the modern city, there are relics of next towers (cf. Buko 2005). Excavations from previous years and the verification excavations from the years 2010-2012 revealed a stone tower. It is a rectangular outline of a stone building with dimensions of 12 x 12 metres (Zin, Grabski 1967, 727), which was built in walls of a palace building (cf. fig. 13). The southern wall with a length of 11.05 metres in the SW-SE axis was revealed in whole. Fragments of the western and eastern walls with a length of circa 2.3 metres have been also excavated. The rest of the building still lies beneath the mound. It was established that the width of the wall varies from 1.5 to 1.7 metres depending on the size of the used stones, but mainly is 1.6 metres. Faces of the wall were exposed to a depth of 60-80 centimetres, and in archaeological excavations to a depth of about 1 metre. The wall was built of flat, grey Tertiary sandstones. The wall faces were made of equal, flat stones connected to each other at a width of 30-40 centimetres and bonded with white lime mortar. The large number of green glauconite sandstones, bricks and glazed ceramic tiles were used. In the absence of relevant stratification evidences, it can only be presumed that after the fire in 1257 the construction of additional chalky band was completed. At the same time there had been a change in the structure of the tower.

The problem of dating of the aforementioned buildings is a key issue. In the case of the tower from Stołpie, it was built probably before the end of the 12th century and

it functioned at the latest to the turn of the 13th and 14th centuries or to the beginning of the 14th century. Sacred character of the tower is clearly marked. It is expressed by characteristic location near water springs and interior design of the tower as well as by the chapel placed on the top floor (Buko 2009: 116 and next; see further bibliography there). It remains to be determined for whom the alleged monastery tower was built. The idea of monastery towers was widespread in the Mediterranean region, especially in its eastern part, where similar buildings had a long tradition from the early Christian period (the hermitic idea) until the end of the Middle Ages. From there, the idea of similar structures radiated to other areas, including Italy, Bulgaria and Ruthenia. Strong relationships of rulers of Galicia with the court of the Polish Piasts, the Hungarian court and the Byzantine Empire could result in building initiatives coming from different cultural backgrounds. Many evidences indicate that the idea of a private ducal foundation – associated with the Romanovich dynasty – in this case is highly probable.

The tower from Stołpie distinctly differs from the other two structures in terms of form, chronology and its attributed function. On the other hand, there are many similarities between the other two towers. Their plans are similar – the rectangular outlines with similar length and width of the walls. And yet both towers had different context and relation to the immediate environment. Speaking about the building from Bielawin, it is a detached tower standing on one of many sandbanks of the Garka River's valley. The case of the tower from Chełm is different. It was built on the top of the northern walls of the King Daniel's palace, so it was partly built in older residential buildings (cf. fig. 13, 14).

The question is whether these towers were built at the same time or in a specific chronological sequence, and what function should be assigned to them. In the light of the research to date, the tower from Stołpie seems to be the oldest one, which could be built as early as in the time of Duke Roman (the end of the 12th century). Later, in the 13th century, it could be rebuilt and fulfil the role of a private religious place for someone of noble birth.

There are definitely fewer arguments to determine the chronological sequence of the other two towers from Chełm. It appears nevertheless that the tower from the Cathedral Hill in Chełm could not be built earlier, for the reason that only in the late 1230s large building investments were initiated in the city by Duke Daniel. The chronology of the tower from Bielawin is probably within the same chronological horizon. At the current status of research, there are no tangible arguments to undermine this thesis. However, it is difficult to determine whether the tower from Bielawin was built during the life of Daniel, or after his death.

Regardless of further answers to these and many other questions, it is already clear that this is an architectural complex of at least three stone towers from the 13th century, which is a cultural and architectural phenomenon in this part of Europe. While it is easiest to attribute a symbolic significance, related to the sacred sphere, to the tower from Stołpie, the tower from the Cathedral Hill in Chełm was primarily a manifestation of the ducal rule. Such purpose of the tower had appeared on pages of the chronicle of Galicia-Volhynia. The third tower, located almost midway between Chełm and Stołpie, had probably a military significance.

Adres Autora:

Prof. dr hab. Andrzej Buko
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Al. Solidarności 105
00-140 Warszawa